

Dr hab. Bogusława Lachowska, prof. KUL

Instytut Psychologii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani Magister Niny Lidii Andersz pt. : „Źródła uzyskiwania równowagi między pracą a życiem prywatnym i konsekwencje jej braku”, s. 168

Pani Magister Nina Lidia Andersz w rozprawie nt. „**Źródła uzyskiwania równowagi między pracą a życiem prywatnym i konsekwencje jej braku**” podejmuje bardzo ważne zagadnienie godzenia przez jednostkę wielorakich ról społecznych, pełnionych przez nią w różnych obszarach życia. Swoją uwagę skupia na obszarze pracy i obszarze życia prywatnego, wyodrębniając z niego sferę życia rodzinnego. Decyzję dotyczącą wyboru obszarów aktywności badanych osób (praca zawodowa i życie rodzinne) uważam za uzasadnioną w świetle rozważań psychologii rozwojowej, zgodnie z którymi uważane są one za najważniejsze obszary funkcjonowania człowieka dorosłego. Podejmowana przez Autorkę problematyka harmonizowania przez jednostkę aktywności w różnych sferach życia, wzajemnych oddziaływań między rolami pełnionymi w tych sferach oraz związku tych oddziaływań z jakością życia pracowników przyciąga ostatnio uwagę sporej grupy teoretyków i badaczy, reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Zainteresowanie tą problematyką jest ściśle związane z dokonującymi się aktualnie istotnymi przemianami życia społecznego, charakterystycznymi dla epoki postindustrialnej. Zatem, chciałabym podkreślić, iż projekt badawczy zrealizowany przez Panią Magister mieści się w bardzo ważnym, stosunkowo nowym nurcie badań naukowych i ma ogromne znaczenie społeczne.

Pani Magister Nina Lidia Andersz interesujące ją zjawisko godzenia wielorakich ról społecznych analizuje w perspektywie mechanizmów psychologicznych wyjaśniających wzajemne oddziaływania między tymi rolami. Zgodnie z najnowszymi trendami, uwzględnia nie tylko oddziaływania negatywne (konflikt ról), ale i oddziaływania pozytywne (facylitacja ról). Uwzględnienie w badaniu pozytywnych aspektów posiadania wielorakich ról nadal jest stosunkowo rzadkie, chociaż postulowane przez wielu badaczy. Oprócz tych dwóch mechanizmów Autorka uwzględnia w swoich analizach jeszcze inne: segmentację oraz kompensację, co w badaniach w tym obszarze nie zdarza się często, a co z pewnością daje

możliwość lepszego zrozumienia zjawiska. Efektów procesów zachodzących między rolami poszukuje Autorka w odniesieniu do funkcjonowania jednostki w roli zawodowej i rodzinnej. Wskaźnikami funkcjonowania w tych rolach są odpowiednio: satysfakcja z pracy i wypalenie zawodowe oraz satysfakcja rodzinna. W projekcie uwzględniono ponadto charakterystyki podmiotowe: kompetencje społeczne osób badanych, ich perfekcjonizm oraz indywidualny kapitał społeczny, analizując ich rolę jako moderatorów związku między mechanizmami łączącymi pełnione role a wskaźnikami funkcjonowania w tych rolach. Zaprezentowany w opracowaniu projekt zrealizowano w trzech, następujących po sobie etapach. Wszystko to powoduje, iż omawiany projekt sprawia wrażenie bardzo szeroko zakrojonego, w tym także merytorycznie.

Struktura omawianej rozprawy jest poprawna, typowa dla naukowych opracowań empirycznych, zaś układ poszczególnych treści jest przejrzysty i logiczny. Struktura pracy podporządkowana została prezentacji trzech zrealizowanych przez Autorkę etapów badawczych. Etap pierwszy poświęcono opracowaniu polskiej wersji, wykorzystanego w dalszym etapie badań, Kwestionariusza Łączenia Życia Zawodowego i Rodzinnego WFLQ (Sumer i Knigh, 2001). W tym etapie badaniami objęto 289 osób. Rezultaty tych prac, w formie obszerniejszej niż w rozprawie, zaprezentowano w publikacji (ukazała się drukiem w 2018 r.). Etap drugi obejmował badania jakościowe, którymi objęto 15 par małżeńskich, spełniających określone kryteria. Celem etapu ostatniego (trzeciego), w którym badaniami objęto 259 osób, było określenie moderującej roli wybranych charakterystyk podmiotowych w odniesieniu do związku między mechanizmami wyjaśniającymi połączenia między rolami a wybranymi wskaźnikami dobrostanu pracownika.

Jak to wskazano w tytule opracowania („Źródła uzyskiwania równowagi między pracą a życiem prywatnym i konsekwencje jej braku”), głównym przedmiotem zainteresowania Autorki jest równowaga między pracą a życiem prywatnym, w kontekście jej uwarunkowań i konsekwencji. Termin równowaga praca- rodzina jest jednym z wielu terminów używanych na określenie sytuacji, iż osobom pełniącym wiele ról społecznych udaje się harmonizować aktywność w różnych obszarach życia. Jednakże pojęcia te, zwłaszcza pojęcie „równowagi praca-rodzina”, często mają charakter raczej pewnej chwytliwej metafory, szeroko używanej, także w przestrzeni publicznej, rzadko natomiast są definiowane. Pani Magister Nina Andersz jednakże, zgodnie z wymogami stawianymi opracowaniom naukowym, unika tego błędu, przedstawiając swoje rozumienie pojęcia. Zgodnie z jej ujęciem, zaprezentowanym w opracowaniu, „termin równowaga praca-rodzina będzie oznaczał subiektywne poczucie

satysfakcji i własnej skuteczności w godzeniu roli pracownika z pozostałymi rolami życiowymi, ze szczególnym uwzględnieniem roli rodzinnej, rozumianej przede wszystkim jako rola rodzica i współmałżonka” (s. 11). Takie rozumienie tego pojęcia przyjmowane jest przez niektórych badaczy, obok innych propozycji, które także można znaleźć w publikacjach naukowych. Pewne niejasności związane są natomiast z przyjętymi przez Autorkę wskaźnikami tej równowagi. Są nimi: satysfakcja z pracy, satysfakcja z życia rodzinnego oraz wypalenie zawodowe. Jak Autorka sama podaje w dalszych częściach pracy, są to wskaźniki dobrostanu. Zgodnie z podaną definicją terminu równowaga praca-rodzina można by jednak oczekiwać, iż będzie ono badane za pomocą narzędzi pozwalających oszacować „subiektywne poczucie satysfakcji i własnej skuteczności w godzeniu ról” – zgodnie z podaną przez Autorkę definicją terminu równowaga praca-rodzina. Badania nad tak rozumianą i operacjonalizowaną równowagą praca-rodzina były prowadzone. Można odnieść wrażenie, iż powyższa niejasność związana jest z pewnym skrótowym, polegającym na tym, że Autorka od pojęcia równowagi praca-rodzina i jej wskaźników przechodzi do pojęcia dobrostanu i jego wskaźników nie uzasadniając wyraźnie swojej decyzji. Na etapie definiowania pojęć ważne byłoby zatem podanie precyzyjnej definicji używanych pojęć i ich operacjonalizacji, co pozwoliłoby na uniknięcie ewentualnych niejasności oraz niedomówień na dalszych etapach opracowania, kiedy to Autorka zaczyna posługiwać się pojęciem „wskaźniki dobrostanu”, traktując je – jak można sądzić - jako wskaźniki „równowagi praca-rodzina”.

Autorka formułuje w pracy jeden cel głównych i kilka celów szczegółowych, dedykowanych poszczególnym etapom zrealizowanego projektu. Celem głównym pracy jest, jak to przedstawiono we Wstępie: „eksploracja charakteru związków pomiędzy czynnikami indywidualnymi a wskaźnikami równowagi ról” (s. 9). Sformułowanie celu głównego ulega na kolejnych stronach opracowania pewnej modyfikacji, co ma służyć - jak można sądzić – jego uszczegółowieniu i doprecyzowaniu. Na stronie 38. podano zatem, iż „celem badań była weryfikacja modeli zależności pomiędzy subiektywnym poczuciem dobrostanu w zależności od występujących różnic indywidualnych w zakresie stosowanych połączeń pomiędzy rolą rodzinną i zawodową, wybranych umiejętności społecznych oraz cech osobowości, a także konsekwencji pozytywnej oraz negatywnej interferencji dla satysfakcji z pełnionych ról rodzinnych i zawodowych”. Tak sformułowany cel jest w mojej ocenie bardzo skomplikowany i raczej trudny do zrozumienia. Z punktu widzenia czytelnika cenne byłoby przedstawienie celu w sposób szczegółowy, ale jednocześnie czytelny, przejrzysty,

jednoznaczny i łatwy do zrozumienia. Na kolejnych stronach opracowania pojawiają się kolejne sformułowania celu głównego projektu, mniej lub bardziej rozbudowane. Na przykład na stronie 75. podano, iż „ostatecznym celem prowadzonych badań był opis istniejących związków pomiędzy potencjalnymi źródłami równowagi ról życiowych (z uwzględnieniem ich wzajemnych powiązań) a wskaźnikami jej uzyskania”. Jednocześnie Autorka zaznacza, iż „wybiera model, w którym wpływ sposobów łączenia sfery rodzinnej i zawodowej na wskaźniki równowagi praca-życie moderowany jest przez czynniki indywidualne, niezależne od sytuacji zawodowej i rodzinnej” (s. 75). Reasumując, podanie tak wielu, nieco różniących się od siebie, sformułowań celu może rodzić u czytelnika uczucie pewnego zamieszania.

Zgodnie z ostatnim z powyżej przytoczonych sformułowań celu badawczego, Autorka przyjmuje w swoim projekcie, iż czynnikami „odpowiedzialnymi za uzyskanie równowagi są wybrane sposoby optymalnego łączenia życia zawodowego i prywatnego...” (s. 74), zaś „poziom satysfakcji z pracy i rodziny, wraz z poziomem wypalenia zawodowego, mogą być traktowane jako grupa wskaźników zadowolenia z sytuacji życiowej w zakresie łączenia ról...”(s. 75). Uwzględnione w projekcie sposoby łączenia pracy i życia rodzinnego zgodne są z propozycją zawartą w zastosowanym Kwestionariuszu Łączenia Życia Zawodowego i Rodzinnego WFLQ (Sumer i Knight, 2001) i obejmują one (zgodnie z tłumaczeniem przyjętym przez Autorkę): przenikanie pozytywne (z domu i z pracy), przenikanie negatywne (z domu i z pracy), segmentację oraz kompensację (tego, czego nie ma w pracy oraz tego, czego nie ma w domu). Powyższe sposoby, określane w literaturze naukowej także jako mechanizmy psychologiczne łączące różne obszary życia, są najważniejszymi tego typu mechanizmami. Na uwagę i docenienie zasługuje to, iż Autorka uwzględnia je w swoim badaniu wszystkie jednocześnie, co daje szansę na lepsze poznanie i zrozumienie procesu godzenia przez jednostkę wielu ról (aczkolwiek w ostatnim etapie analiz Autorka zrezygnowała z uwzględnienia mechanizmu kompensacji). Pojawia się jednak pytanie, czy w pełni uzasadnione jest utożsamianie tych mechanizmów ze stosowanymi przez pracowników strategiami godzenia pracy i rodziny. Autorka początkowo na określenie tych mechanizmów stosuje wyłącznie określenie „połączenia”, w kolejnych częściach opracowania natomiast (po raz pierwszy na s. 47.) wydaje się zamiennie używać terminów: „sposoby łączenia” oraz „strategie łączenia stosowane przez respondentów”. I tak, przedstawione na s. 76. hipotezy (główne) dotyczą rodzaju „połączeń życia zawodowego i rodzinnego”, zaś w hipotezach na s. 91. jest już mowa o strategiach łączenia ról. Termin strategia, zgodnie ze Słownikiem Języka Polskiego, oznacza - najogólniej ujmując - przemyślany plan działań w jakiejś dziedzinie. O

ile dosyć oczywiste jest, iż segmentację można uznać za strategię godzenia wielu ról (bo powszechnie uważa się, iż stoi za nią świadomy wysiłek pracownika), za taką strategię można by także uznać kompensację (rozumiejąc ją jako przemieszczanie zasobów między obszarami), to – w mojej ocenie – trudno za taką strategię uznać oddziaływania między rolami o charakterze przenikania (czy to pozytywnego, czy też negatywnego). Moim zdaniem, decyzję o uznaniu badanych mechanizmów psychologicznych wyjaśniających związku między różnymi obszarami życia za strategię godzenia pracy i rodziny, warto byłoby szerszej wyjaśnić. Takie uzasadnienie byłoby ważne także z tego względu, iż w wielu badaniach nad strategiami godzenia pracy i rodziny są one rozumiane nieco inaczej, niż rozumienie przedstawione w tym opracowaniu.

Ważnym walorem pracy jest to, iż uwzględniono dwa kierunki i dwie jakości wpływu między rolami: wpływ pracy utrudniający oraz wpływ ulepszający funkcjonowanie w obszarze rodziny oraz wpływ rodziny – utrudniający i ulepszający funkcjonowanie w obszarze pracy. Takie ujęcie zagadnienia jest zgodne z najnowszymi trendami w literaturze światowej. Zgodnie z powszechnie przyjętą konceptualizacją tego zjawiska, oddziaływania utrudniające i ułatwiające między rolami (zachodzące w dwu różnych kierunkach: praca→rodzina oraz rodzina→praca) uważa się za odrębne konstrukty teoretyczne, a nie przeciwstawne krańce tego samego wymiaru. Autorka wydaje się zgadzać z takim ujęciem, o czym świadczą założenia przyjęte w trakcie walidacji wykorzystanego Kwestionariusza Łączenia Życia Zawodowego i Rodzinnego WFLQ (Sumer i Knight, 2001) oraz wyniki przeprowadzonych analiz (konfirmacyjna analiza czynnikowa). W niektórych miejscach opracowania jednakże Autorka wydaje się prezentować odmienne stanowisko. Na przykład na s. 16 podaje, iż „...wzbogacenie jak i facylitacja umieszczone są na przeciwległym krańcu kontinuum przenikania ról, gdzie stanowią przeciwieństwo konfliktu i opisują to samo zjawisko”, czy też na s. 27, gdzie Autorka pisze, iż: „Przenikanie negatywne jest zjawiskiem przeciwnym do przenikania pozytywnego”. Stwierdzenia te budzą pewne wątpliwości co do przyjętego przez Autorkę rozumienia zjawiska przenikania między rolami. Cenne byłoby zatem doprecyzowanie stanowiska w tej kwestii.

W opracowaniu można zatem napotkać pewne niejasności, czy też nieściśłości terminologiczne (te wskazane powyżej i inne drobne, tutaj nie omówione). Chciałabym jednakże jednocześnie podkreślić, iż tego typu problemy w opracowaniu dotyczącym zjawiska godzenia pracy i rodziny są w zasadzie nie do uniknięcia. Wynika to z ogromu literatury w tym obszarze, panującego tam sporego zamieszania terminologicznego i

niekonsekwencji Autorów reprezentujących różne perspektywy teoretyczne, a co najważniejsze – wynika to także z ogromnej złożoności i wieloaspektowości badanego zagadnienia. W tym kontekście, ewentualne nieścisłości terminologiczne pojawiające się w opracowaniu uznaję za w pełni usprawiedliwione.

Omawiany projekt badawczy pozwolił Autorce na realizację przyjętego przez nią celu badawczego – zarówno głównego, jak i celów etapowych. W trzecim etapie analiz Autorka dokonała weryfikacji wielu hipotez badawczych. Pięć pierwszych hipotez (s. 76) ma charakter hipotez ogólnych, które mówią o przewidywanych zależnościach między poszczególnymi rodzajami połączeń między rolami a wskaźnikami dobrostanu jednostki oraz o przewidywanej moderującej roli kompetencji społecznych, indywidualnego kapitału społecznego i perfekcjonizmu (adaptacyjnego i dezadaptacyjnego). Dwie kolejne hipotezy, pojawiające się na s. 91, wydają się być syntetycznym ujęciem oczekiwań wyrażonych uprzednio w pięciu (wspomnianych powyżej) hipotezach ze strony 76. Natomiast najbardziej szczegółowe sformułowania hipotez ze strony 76. pojawiają się w kolejnych paragrafach (3.3.2.1; 3.3.2.2; 3.3.2.3) poświęconych analizie moderującej roli kompetencji społecznych, indywidualnego kapitału społecznego i perfekcjonizmu (adaptacyjnego i dezadaptacyjnego). W sumie, w tych trzech paragrafach przedstawiono 36 hipotez, które poddano weryfikacji za pomocą programu SPSS v23, z wykorzystaniem nakładki PROCESS dla SPSS w wersji 3.00 (Hayes, 2017) w celu analizy efektów moderacji. Hipotezy formułowano głównie w oparciu o wyniki dotychczasowych badań oraz w oparciu o definicję przyjmowanych pojęć. Szkoda, iż Autorka nie pokusiła się o wskazanie koncepcji teoretycznej, która ewentualnie pozwoliłaby jej na szersze uzasadnienie hipotez i interpretację uzyskanych wyników. Być może przyjęcie takiego podłoża teoretycznego pozwoliłoby lepiej zrozumieć, dlaczego spośród 36 weryfikowanych hipotez szczegółowych, potwierdzenie uzyskało zaledwie 9.

Struktura pracy, jak już zauważyłam, jest poprawna, logiczna i przejrzysta. Zdarzają się jedynie niewielkie nieścisłości. Otóż, jeśli chodzi o Wstęp, to można by oczekiwać, iż Autorka omówi w nim krótko sposób realizacji celu badawczego, scharakteryzuje badaną grupę osób oraz przedstawi strukturę pracy (czego nie zrobiono). Na stronie 41., w rozdziale pt. „Problematyka badań własnych”, w części pracy poświęconej omówieniu metodologii badania własnego, przedstawiono już niektóre wyniki planowanego badania, co - zgodnie z zalecaną strukturą raportów naukowych z badań empirycznych – powinno mieć miejsce w dalszej części opracowania, przeznaczonej na prezentację wyników badania.

Autorka dokonała rzetelnego przeglądu literatury przedmiotu, wykazując się jej znajomością oraz umiejętnością adekwatnego doboru do poruszanej problematyki. Autorka dotarła do wszystkich najważniejszych publikacji w interesującym ją obszarze zagadnień. Spis literatury obejmuje prawie 300 pozycji, w tym głównie są to publikacje anglojęzyczne, o zasięgu międzynarodowym. Autorka wykonała więc dużą pracę, polegającą nie tylko na zapoznaniu się z dorobkiem światowym w podejmowanym obszarze zagadnień, ale także dużą pracę polegającą na wyborze opracowań związanych z przedmiotem jej zainteresowań, co nie jest zadaniem łatwym, biorąc pod uwagę ogrom tego dorobku. Dokonany przez autorkę przegląd literatury oceniam więc bardzo pozytywnie. Jedyna moja wątpliwość dotyczyłaby powoływania się na publikację z 1974 roku (s. 44) przy omawianiu znaczenia wykorzystywania sprzętów gospodarstwa domowego dla czasu poświęcanego na prace domowego – wydaje się, iż wnioski na ten temat formułowane 45 lat temu mogą mieć niewielkie odniesienie do czasów współczesnych.

Praca napisana jest językiem bardzo starannym. W zasadzie na znalazłam żadnych literówek. Zaprezentowany projekt obejmował badanie jakościowe i ilościowe. Autorka wykazała się umiejętnością zaplanowania i zrealizowania każdego z tych typów badań. Analizy danych ilościowych przeprowadzono wykorzystując korelacje dwuzmiennowe, jak i zaawansowane techniki analizy danych (konfirmacyjna analiza czynnikowa, analiza efektów mediacji). Autorka brała także udział w opracowaniu dwu kwestionariuszy: polskiej wersji Kwestionariusza Łączenia Życia Zawodowego i Rodzinnego (Sumer i Knight, 2001) oraz kwestionariusza do badania satysfakcji rodzinnej. Wyniki analiz przedstawiono w tabelach, które są przejrzyste. Ze względu na ogrom danych zawartych w tabelach, zastosowano skróty nazw badanych zmiennych. Odczytanie tabel z pewnością byłoby łatwiejsze po dołączeniu do nich legendy wyjaśniającej znaczenie tych skrótów. W tabelach przedstawiono także statystyki opisowe badanych zmiennych – szkoda, że obejmują one jedynie średnią, odchylenie standardowe i rozstęp. Interesujące byłyby także wartości skośności i kurtozy, oraz informacja, czy rozkłady analizowanych zmiennych różnią się istotnie od rozkładu normalnego.

Reasumując chciałabym podkreślić, iż przedstawione powyżej uwagi i spostrzeżenia mają głównie charakter polemiczny i w niczym nie umniejszają one wartości przedłożonej mi do oceny pracy. Sygnalizowane przeze mnie niejasności często związane są z szerokim zakresem zagadnień podjętych przez Autorkę oraz ze złożonością tych zagadnień i ich wieloaspektowością. Uważam, iż projekt badawczy zrealizowany przez Panią Magister Ninę

Lidię Andersz stanowi oryginalne rozwiązanie przyjętego problemu badawczego. O oryginalności tego rozwiązania świadczy uwzględnienie w analizach czteroczynnikowego modelu wzajemnych oddziaływań (pozytywnych i negatywnych) między pełnionymi rolami, co jest zgodne z najnowszymi standardami badań w tym obszarze. Świadczy o tym także jednoczesne uwzględnienie, obok przenikania pozytywnego i negatywnego, mechanizmów segmentacji i kompensacji, co jest nowością na gruncie polskim. O oryginalności przyjętego rozwiązania problemu badawczego świadczy także włączenie do projektu, zaplanowanego jako integralna część całego projektu, etapu badań jakościowych. Na rzecz oryginalności przyjętego rozwiązania problemu badawczego przemawia ponadto uwzględnienie w analizach jako moderatorów badanych zależności zmiennych: kompetencje społeczne, indywidualny kapitał społeczny i perfekcjonizm, rzadko analizowanych w interesującym Autorkę obszarze zagadnień. Jako oryginalne należy także uznać przyjęcie przez Autorkę modelu zależności między zmiennymi, w ramach którego poszukiwano moderatorów (z poziomu jednostki) zależności między połączeniami praca-rodzina a dobrostanem.

Uważam, że przedstawiona mi do oceny praca Pani Magister Niny Lidii Andersz spełnia warunki stawiane rozprawie doktorskiej określone w art. 13 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14 marca 2003 roku z późniejszymi poprawkami. Uważam, iż rozprawa stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego a jej Autorka wykazała się wiedzą teoretyczną w podejmowanej dyscyplinie naukowej a także umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie Pani Magister Niny Lidii Andersz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin 21.08.2019r.

Bogusława Laskowska